

OBJAŚNIENIA WYRAZÓW I ZWROTÓW

Zygmunt Gałęcki

(Katolicki Uniwersytet Lubelski,
e-mail: zygalecki@kul.pl)

SMUTAS

Przedmiotem zainteresowania w artykule – przypadkowo – stało się pochodzenie wyrazu *smutas*. Pan Jacek Fedorowicz, artysta satyryk, zauważył, że słowo *smutas*, którego nie lubi, pochodzi z połączenia przymiotnika *smutny* i pewnego innego słowa, które łatwo skojarzyć, gdyż kończy się na *-as*.¹ Zatem, mówiąc uczenie, *smutas* byłby kontaminacją, czyli nie całkiem przypadkowym, bo opartym na skojarzeniu znaczeniowym, ale nie formalnym, skrzyżowaniem dwóch wyrazów. Ponieważ rozwiązanie tego innego słowa w dzisiejszym znaczeniu² i zestawienie go ze *smutnym* daje wyrażenie językowe *smutny kutas*, rezultatem „połączenia” mogłaby też być uniwerbizacja w postaci *smutas*. Powstał problem gramatyczny – słotwórczy: czy *smutas* jest wynikiem kontaminacji *smutny* i *kutas* → *smutas*, czy rezultatem procesu uniwerbizacji wyrażenia *smutny kutas* → *smutas*, czy też jest derywatem od podstawy *smucić*, utworzonym za pomocą formantu *-as* z alternacją spółgłoskową *t* : *ć*, por. *smuta*, *smutek*, stary czasownik *smucić* i *smucić się*, *zasmucony* itp.

Smutas jest słowem nowym. Nie występuje on np. w *Słowniku gwary studenckiej*,³ choć można by zakładać, że w środowisku studenckim mogłoby powstać. Nie odnotowała wyrazu Krystyna Długosz-Kurczabowa w artykule poświęconym formantowi *-as* w języku polskim.⁴ Pierwsze po-

---

¹ PR Białystok, 25.06.2017, „Podróże po kulturze” – w rozmowie z red. Dorotą Sokołowską.

² Dawne i pierwsze znaczenie w cytacie „grube zasłony, których kutasy smętnie zwisały do ziemi” zostało przypomniane w druku okolicznościowym *Stanisław i Stanisław. Opowieść zastyszana*, Instytut Polonistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 1.

³ L. Kaczmarek, T. Skubalanka, S. Grabias, *Słownik gwary studenckiej*, Lublin 1994. W słowniku znalazł się neologizm *smutnik* ‘zupa jarzynowa’, ale bardziej podoba nam się w tym znaczeniu neosemantyzm *siedem kwiatów* (od nazwy mydła toaletowego), s. 145.

⁴ K. Długosz-Kurczabowa, *Pochodzenie, produktywność i funkcje formantu -as w języku polskim*, „Prace Filologiczne” 1990, XXXV, s. 53–58.

świadczenie odnajdujemy w *Słowniku polszczyzny potocznej*,⁵ w którym autorzy opatrzyli wyraz kwalifikatorem *lekceważące*, definiując ‘człowiek pozbawiony poczucia humoru, mający ponure usposobienie’ i cytując urywek tekstu z „Dziennika Dolnośląskiego” [20 XI 1990, 3]: *Na pewno byłby o wiele zabawniejszy od tych pięciu smutasów, a nawet mógłby Wałęsę zakasować w opowiadaniu facecji i dyrdymałów*. W innym nowym słowniku ten potoczny wyraz występuje w dwu znaczeniach: ‘osoba o ponurym usposobieniu, bez poczucia humoru, ciągle smutna, zanudzająca innych’ i ‘funkcjonariusz służby bezpieczeństwa’; podano też pochodzenie wyrazu „od smutny” i jako osobne hasło derywat *smutasek*.⁶

Nowe słowo nie powinno nastroczać trudności w jego gramatycznym, semantycznym i etymologicznym objaśnieniu. Jednak propozycja etymologiczna J. Fedorowicza, jak również zasugerowana hipoteza uniwerbizacyjna, domagają się rozstrzygnięcia. Poświęcamy im nieco uwagi.

1. *Smutas* nie może być wynikiem kontaminacji wyrazów *smutny* i *kutas*, ponieważ skojarzenie znaczeniowe tych wyrazów jest całkowicie przypadkowe, indywidualne, niepowszechne, ponadto nie da się ich skojarzyć pod względem formalnym.⁷ Uzasadnieniem podanego twierdzenia mogą być wyniki ankiety przeprowadzonej wśród studentów filologii polskiej KUL (I rok 2. stopnia) i wśród polonistów, humanistów innych specjalności i inteligencji technicznej z Lublina, Warszawy, Gdańska, Krakowa, Częstochowy i Białegostoku, uczestników kulturo- i krajoznawczej wycieczki na Białoruś 6–10.07.2017 roku. Na pytanie, z którymi przymiotnikami można skojarzyć rzeczownik *kutas*, czyli jaki może być *kutas*, nie podano ani jednej odpowiedzi, że *smutny*.⁸ Przykłady dawnych i nowszych kontaminacji pokazują, że krzyżowanie form wyrazowych odbywa się zawsze za przyczyną zbliżonych formalnie wyrazów oraz na podstawie ich bliskoznaczności lub synonimiczności (tożsamości znaczeniowej). Przyjrzyjmy się im dokładniej:

⁵ J. Anusiewicz, J. Skawiński, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa-Wrocław 1996, s. 57.

⁶ H. Zgólkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 39, Poznań 2002, s. 261.

⁷ Zagadnienie regularności słowotwórczej według granic podzielności morfologicznej wyrazów i przypadkowości kontaminacji według podobieństwa desygnatów i asocjacji znaczeniowych wyjaśnił W. Doroszewski w artykule polemicznym *Kontaminacja a derywacja. Z powodu pracy Jana Otrębskiego: Życie wyrazów w języku polskim*, „Biuletyn PTJ” 1949, IX, s. 96–99.

⁸ Studenci odpowiadali: *głupi, wredny, zagięty, złamany* – jak widać, w znaczeniu przenośnym i dosłownym, „dorośli” uczestnicy wycieczki podali: *długi, krótki, niezły, złamany, śmierdzący, cwany, jebany, pierdolony, przebrzydły*.

dławić ‘dusić’ jest przekształceniem stpol. *dawić* ‘dławić, dusić’ [Sstp] „pod wpływem kontaminacji z *dłabić* ‘gnieść, ścisnąć’”.⁹ W związku z *dawić* por. czeski zwrot *honit || chválit davida* ‘jechać do Rygi’ oparty na grze słów *dávit se* ‘wymiotować’ i imienia *David*.¹⁰

litosiernie ‘miłościwie z litością albo litościwie z miłością’ – przykład literacki z tekstu powieści Romana Bratnego:

Ja bym, bracie, takiemu synowi, co to fabrykuje [sc. arbeidskarty], dał z miejsca w czapę. Ludzi naraża – parskał pogardliwie, machając pomarańczową tekturką do wodu. – Umówisz się ze mną, przyniosę ci coś lepszego – wzruszył litosiernie ramionami. – A teraz dokąd, co?¹¹

Brak przymiotnika **litosierny* i przysłówka **litosiernie* w słownikach języka polskiego, także w innych językach słowiańskich, w których tylko np. czes. *litostivě* ‘żałośnie, smutno; litościwie’: *litostivý* i *milostivě* ‘łaskawie’: *milostivý*, *milosrdný* ‘miłosierny’, ukr. *myłoserdno* ‘miłosiernie, litościwie’: *myłoserdnyj* i *myłostywo* ‘miłościwie, łaskawo’: *myłostywyj*, ros. *miłosierdno*: *miłosierdnyj* ‘litościwy, miłosierny’ i *miłosierdyj* ‘ts.’, wskazuje na kontaminację bliskich znaczeniowo *litościwie* i *miłosiernie* w języku polskim. Potwierdzeniem tego faktu językowego jest dialektałny derywat *litosierny* ‘litościwy i miłosierny zarazem’ od złożonego rzeczownika *litosierdzie* ‘litość wraz z miłosierdziem’ – oba poświadczenia z gwar okolic Augustowa podaje F. Sławski [SE IV, 303] za J. Karłowiczem [SGP III, 42].¹²

2. Zakładając powstanie wyrazu *smutas* w procesie uniwerbizacji wyrażenia *smutny kutas*, zakładamy jednocześnie, że dane wyrażenie jest typowe, powszechne i w wypadku dawnych uniwerbizmów poświadczone filologicznie, jak np. *drzewo porzeczne* i *porzecza*, *kur indyjski* i *indyk*, *grzyb borowy* i *borowik*, *tatarskie ziele* i *tatarak* (z ukr.), *młyn wietrzny* (XVI–XIX w.) i *wiatrak* (od XIX w., ale pierwszy przykład już w XVI w.) przez jakiś czas współlistniejące z derywatem, por. *pomidorówka* i *zupa pomidorowa*, a w gwarze studenckiej *chińczyk w pomidorze* ‘pomidorowa

⁹ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, (SE), t. 1, Kraków 1952–1956, s. 147 za J. Rozwadowskim i J. Łosiem; J. Otrębski [*Życie wyrazów w języku polskim*, Poznań 1948] nie omawia tego przykładu.

¹⁰ H. Pietrak-Meiser, *Czeskie wyrażenia i zwroty frazeologiczne na tle porównawczym polskim*, Lublin 1985, s. 220–221.

¹¹ R. Bratny, *Kolumbowie rocznik 20*, Warszawa 1977, s. 19–20 [wyd. 1. – 1957].

¹² O rozwoju przeciwstawnego znaczenia pln.psl. **ljutovati* ‘srożyć się, złościć się, szaleć’ do ‘współczuć, litować się, żałować, martwić się, smucić się’ w językach zachodniosłowiańskich zob. F. Sławski, op. cit., t. 4, s. 305–306 (s.v. ‘litować się’); por. J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich* (SGP), t. I–V, Kraków 1900–1911.

z ryżem'.¹³ W przeciwieństwie do kontaminacji uniwerbizacja jest procesem regularnym. Tematem słotwórczym staje się składnik przymiotnikowy wyrażenia imiennego, pełny (*borow-ik* : *borowy*) lub skrócony (*porzecz-ka* : *porzeczny*, *wiatr-ak* : *wietrzny* z alternacją spółgłoskową i samogłoskową). Znaczenie składnika utożsamiającego zawiera się w formancie, ale jest bardzo ogólne. Dlatego funkcję formantu określa się jako ogólnie strukturalną lub fakultatywnie strukturalną, a derywat ogólnikowo pochodnym.¹⁴ Pod względem formalnym omawiany rzeczownik mógłby być uniwerbizacją wyrażenia *smutny kutas* → *smut-(n-y) + -as* → *smutas*. Pod względem semantycznym raczej nie.

3. Zbadanie przez K. Długosz-Kurczabową pochodzenia, historii, produktywności i funkcji formantu *-as* w języku polskim pozwala nam wyjaśnić formację *smutas* jako regularny derywat odczasownikowy. Porównując od stpol. formacji *dłubas* 'rodzaj łodzi' : *dłubać* [Sstp, SXVI], badaczka podała 14 rzeczowników dewerbalnych mających dokumentację XVIII-wieczną i późniejszą. Są to derywaty znaczeniowo zróżnicowane, można wśród nich wydzielić: nazwy wykonawców czynności *biegas* 'biegacz' : *biegać*; nazwy czynności *obertas* 'oberek' : *obertnąć*; nazwy rezultatów czynności *dłubas*, *zakrętas* 'zakręcona linia, kreska' : *zakręcać*; „często formacje łączą dwa znaczenia, por. *wyrwas*, *wywijas*".¹⁵ Charakteryzując podstawy słotwórcze omówionych formacji, autorka artykułu doszła do konkluzji: „Sufiks *-as* nie powoduje tu zasadniczo alternacji fonetycznych – wyjątkowo *ł – l* : *kuklać* ≥ *kuklas*” [s. 57].

W świetle powyższych ustaleń możemy z absolutną pewnością stwierdzić, że *smutas* jest regularnym derywatem od podstawy czasownikowej *smućić* w stosunku bezpośredniej pochodności, utworzonym za pomocą formantu *-as*, z alternacją spółgłoskową *t* : *ć*. Jego znaczenie strukturalne można sformułować 'ten, który smuci'. *Smutas* jest zatem nazwą wykonawcy czynności. Ekspresywne znaczenie lekceważące nadaje rzeczownikowi nazywającemu ludzi sufiks *-as*, por. np. *brudas*, *grubas*, *głuptas*, *golas*. Podana w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* informacja o pochodzeniu wyrazu: od *smutny*, jest myląca. Natomiast *smutas*, jako 'smutny kutas', istnieje tylko w satyrycznej teorii językowej Jacka Fedorowicza.

¹³ Dokumentację filologiczną podaje w pracy *Z historii polskiego słownictwa technicznego*, jeszcze niepublikowanej.

¹⁴ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 222–223.

¹⁵ K. Długosz-Kurczabowa, op. cit., s. 56–57.